

Ett storföretag etableras

Oljeprodukter i form av drivmedel, bränsle och från 1940-talet, plaster och liknande har spelat en mycket stor roll i samhällsutvecklingen. Fram till första världskriget var förbrukningen relativt obetydlig men steg snabbt i takt med utvecklingen av biltrafiken och övergången från ånga till olja i sjöfarten. Även vid uppvärmning av bostäder och energi till industrin fick oljan en allt större betydelse.

Olja är för de flesta av oss något som pumpas upp ur fickor i berget. De första utvinningsmetoderna byggde dock på brytning av oljeförande skifferlager. Först i slutet av 1800-talet när större tillgångar av bergolja började utvinnas kom dessa tillverkningsmetoder att hamna i bakgrunden. Skifferolja har framställts i Skottland, England, Frankrike, Tyskland, Nordamerika och Estland m fl länder. Oljehalten i skifferna varierar från ca 6 % till de oljerika skifferna i Estland på ca 18%.

Oljeskiffer förekommer i Sverige på flera platser men de ur ekonomisk synvinkel intressanta områdena finner man vid Kinnekulle och Kvarntorp.

De första svenska försöken att utvinna olja ur skiffer gjordes redan 1864 och ett skifferundersökningsbolag bildades 1873. Vid Gössätter på Kinnekulle uppförde man under 1890-talet ett skifferoljeverk. Detta kom att ligga i malpåse några år men 1932 startades ånyo skifferoljeverket för att försörja flottan med drivmedel. Krigsutbrottet 1939 medförde att oljeimporten till Sverige nästan helt upphörde. Bensinransonering infördes och det stod snart klart att även försvaret skulle lida brist på drivmedel. För att i någon mån trygga försörjningen av olja och bensin började man inventera landets tillgångar av oljeskiffrar.

Man konstaterade snart att Kvarntorpsområdet i Ekeby socken innehöll den mest brytningsvärda skiffen. Under 1939 undersöktes kvalitén på skiffret och det kunde snart konstateras att den innehöll en hög oljehalt och var brytningsvärd. Regeringen tillsatte våren 1940 en kommitté för att undersöka förutsättningarna för ett skifferoljeverk. Allt skedde i största hastighet och troligen också hemlighet. Det började röra sig främmande personer Kvarntorpsområdet som tog prover och reste därifrån. Resultatet av undersökningen var positivt och 200 ha mark inköptes för exploatering.

Svenska skifferoljebolaget - SSAB

I januari 1941 bildades Svenska skifferolja AB. Under april månad samma år började arbetet med att bygga industrin. Redan året innan hade man påbörjat brytningsarbetet för att vid starten ha tillräckligt med råvaror. I jämförelse med annan industri under denna tid, ställdes enorma resurser till förfogande. Många kan berätta om felbeställt material och överskott som grävdes ner eller såldes "svart".

Kvarntorpshögen 1958

Att skifferoljaeverket skulle bli en betydande arbetsgivare stod klart på ett tidigt stadium. Brytnings- och anläggningsarbetena sysselsatte närmare tusen personer. Eftersom Skånska cementgjuteriet, vilka utförde byggnationen, rekryterade personal från andra delar av landet, kände sig kommunen nödgad att påverka bolaget att anställa även ortens arbetslösa. I maj 1941 beslöt kommunfullmäktige att *"göra en vördsam hemställan till Skifferoljaeverket vid Kvarntorp att vid anställning av grovarbetare, yrkesmän av olika slag samt lastbilsförare, i görligaste mån måste beredas för arbetslösa i Ekeby socken eftersom företaget är beläget där"*. Det var dock förhållandevis få Ekebybor som fick en stadigarvande anställning vid anläggningen av verket. Desto fler var de som flyttade in. De främmande arbetarna utgjorde ett problem för kristidsnämnden. Ransoneringskort skulle delas ut av den kommun där arbetarna hade sin anställning och inte i hemkommunen. Belastningen blev därför stor för kristidsnämnden. August Andersson skriver i oktober 1942 till länsstyrelsen *"Då tidtals och för det mesta över 1000 arbetare från alla delar av Sverige varit anställda, har arbetet med utdelande av ransoneringskort mer än fördubblats, och härvid bör beaktas, att dessa arbetare varit mycket fordrande och anspråksfulla och många gånger satt ordf. tålamod och omdömesförmåga påhårda prov"*

SSAB och kommunen

Informationen till boende i området var sparsam. Kontakter förekom säkert med Ekeby kommun även om dessa inte alltid protokollfördes. August Andersson ordförande i kristidsnämnden skriver 1951 följande i anslutning till dess protokoll, *"På grund av det ömtåliga strategiska läge Ekeby kommun intagit alltsedan Svenska Skifferolja AB började sin verksamhet vid Kvarntorp har inom Ekeby kristidsnämnd handlagts en mångfald ärenden av hemlig natur. I enlighet med order från såväl militär som kristidsmyndigheterna ha alla sådana ej medtagits för arkivering."* Huruvida kommunen verkligen ville ha denna industri framgå inte men man hade heller inte möjlighet att tacka nej. När Ekeby RLF i april 1944

gjorde ett studiebesök på anläggningen tackade ordföranden Hjalmar Hjalmarsson med dessa ord som måhända var den allmänna meningen i bygden. "Vi Ekebybor äro stolta och glada över att man från vår socken kunnat frambringa en produkt, som vid sidan av sin oerhört stora inhemska nytta måhända även fått bli anledningen till att vår neutralitet och frihet kunnat bibehållas".

Nya invånare

I början bodde arbetarna inhyses hos familjer i trakten ibland under primitiva förhållanden. Stundtals på logar och ibland i tält. Den egentliga produktionen kom igång under våren 1942 och till hösten samma år byggdes den barackstad som sedermera skulle bli Kvarntorps samhälle. Invånarna var en brokig samling från Sveriges alla hörn. Familjer med barn, nygifta och ungarlar. De senare utgjorde ungefär 40 % av de boende. De nygifta utgjorde 13 % och familjerna 47 %. Totalt bodde 218 personer fördelade på 92 hushåll i denna barackstad 1943. Tre år senare hade antalet invånare ökat till 391 personer. Av dessa arbetade 168 stycken i företaget.

Skiffervägen 1948

De flesta av företagens som mest c:a 1200 anställda pendlade dock till sin arbetsplats. En del kom cyklande från närbelägna gårdar och torp andra med buss från Örebro och andra tätorter. De som bodde i Kumla kunde åka tåg på Yxhultsbanan vilken SSAB hade byggt ut för att kunna hantera de omfattande transporter av material och produkter till och från anläggningen. Eftersom verksamheten pågick dag som natt, försiggick denna pendlingstrafik dygnet om.

Service

I Kvarntorp rådde en "gamla tiders" bruksanda. Bolaget ombesörjde och gav bistånd till bostäder, tvättinrättning, matservering, nöjen och annan social service. Under 1950-talet fanns till och med planer på att bygga en kyrka i samhället.

Skiss till kyrka i Kvarntorp

Kvarntorp kom att få en stark socialdemokratisk prägel. Konsumtionsföreningen startade både matservering och affär. Man bildade en Folkets husförening. Åtskilliga föreningar med rötter i socialdemokratien bildades, förutom fackföreningarna även kvinno- och ungdomsklubbar. Man kände en gemenskap i Kvarntorp och hade kanske även i högre utsträckning en politisk medvetenhet vilket resulterade i platser i flera av nämnderna i Ekeby kommun. Det samhälle som nu växte fram liknade inget av det som de gamla Ekebyborna upplevt tidigare. Det innebar för kommunen ökade skatteintäkter och detta utan att man behövt satsa en enda krona av eget kapital. Men det innebar också påfrestningar på samhällsservicen. Nya barn medförde ett ökat tryck på skolverksamheten, trafiken på vägarna medförde ett ökat underhåll. Hälsovårdsnämnden fick nya verksamheter att besiktiga och människorna behövde någonstans att bo. De tillfälliga barackerna var på längre sikt inte lämpliga som bostäder. Verksamheten vid SSAB kom att på ett mycket påtagligt sätt förändra livsvillkoren för Ekebyborna.

Produktionen

Mängden olja som man vid starten förväntades producera var ca 30 000 ton om året. En i dag försumbar volym som motsvarar uppvärmningen av 6-7000 villor. För att klara detta var man tvungen att dagligen bryta 2,5 ton bergmassa vilken innehöll 2 ton skiffer. Skiffern bröts med hjälp av dynamit och fraktades på 8-tons lastbilar till krossverken. Därefter hettades den upp i specialbyggda ugnar. Av gaserna som uppkom vid upphetningen kunde man kondensera dels olja men även svavel och bensin. De gaser som inte kunde kondenseras användes som bränsle till ångpannor varför produktionen blev självförsörjande på kraft.

Kvarntorp var ett eldorado för civilingenjörer och forskare. Industrin var av stort nationellt intresse under krigsåren och om resurserna var knappa på andra håll, var de näst intill obegränsade här. Uppgiften för laboratoriepersonalen var att öka effektiviteten och att möjliggöra utvinnandet av nya produkter. Skiffern

innehåller någon procent uran och Svenska Atomenergikommissionen förlade ett kontor och laboratorium på platsen. De stora forskningsinsatserna gjordes dock i avsikt att förbättra och förbilliga oljeframställningen. En av ingenjörerna, Fredrik Ljungström hade redan 1942 gjort lyckade försök med att framställa olja direkt ur marken utan föregående brytning.

Den s k Ljungströmsmetoden innebar att man borrade ner elektriska värmeelement i marken för att på så sätt utvinna gasformig olja som sedan kondenserades ovan markytan. I större skala provades metoden i markerna omkring Norrtorps slott som köptes in av företaget. Tidvis uppgick den på detta sätt utvunna oljan till 30 % av den totala produktionen. Metoden var dock förödande ur miljösynpunkt. I de så kallade "Berghs-" och "Rockesholmsugnarna" lyckades man i någon mån ta hand om svavelvätet och omvandla detta till olika produkter. Vid användandet av Ljungströmsmetoden släpptes svavelväten fritt i luften och var kanske en av de större faktorerna vid nedsmutsningen av omgivningarna.

Ljungströmsfältet ca 1946.

Produktionen som från början var inriktad på framställning av drivmedel kom efterhand att omfatta en mängd olika produkter. Följande uppräknig från 1950-talet visar vad som kunde framställas ur 1 (ett) ton skiffer.

- Bensin för resa från Kvarntorp till Västerås
- Olja till en enfamiljvilla 3-4 vinterdagar
- Svavel för tillverkning av 20 hyllmeter böcker
- Gasol för matlagning åt 3 personer under 30 dagar
- Elenergi för en familj under 8 månader
- Kalk för gödsling av 500 m² åker
- Ammoniak för tillverkning av 50 kg salpeter

Ändå bar det sig inte. SSAB var ett statligt företag och när kriget tog slut fortsatte man, trots årliga förluster, att satsa pengar på en fortsatt produktion. Förhoppningen var att fabriken skulle kunna bli lönsam även i fredstider. Så blev det dock inte. Krigsslutet innebar att olja åter började rinna in över gränserna och detta till ett betydligt billigare pris än den egenproducerade i Kvarntorp. Under 50-talet tillsattes kommissioner för att utreda "Kvarntorpsfrågan" och 1961 beslutades om en nedläggning av företaget. 1966 stängdes fabriken för gott och lämnade efter sig ett industriområde, en svårt sargad natur och en hög av skifferaska av kollosalt format.

Kvarntorpslukten

För att försörja industrins behov av färskvatten grävdes en vattenledning från Kvismare kanal till Kvarntorp. Vid Näsby uppförde man en pumpstation som pumpade upp 6000 liter vatten i minuten. Det rådde materialbrist i Sverige men till SSAB:s byggnationer fanns en obehindrad mängd. Grova gjutjärnrör ledde vattnet från kanalen till industrin. Här och var kan man fortfarande stöta på vattenledningen vid grävningsarbeten.. I mitten av 1940-talet ersattes vattenledningen av den s k Tisartuben, vilken försedde både industrin och samhället med färskvatten.

Lika mycket vatten som rann från kanalen rann naturligtvis tillbaka i Frommestabäcken men nu med betydande föroreningar. Redan i juli 1942 hade brunnsvattnet hos de boende utefter bäcken, förstörts av avloppsvattnet. SSAB skriver till hälsovårdsnämnden " Vi bygga emellertid för närvarande en reningsanläggning för vårt avloppsvatten, i enlighet med ett förslag som vi fått från Flottans skifferoljeverk i Kinne-Kleva, vilka ha samma svårigheter som vi...". I augusti hade det illaluktande och giftiga avloppsvattnet förstört dricksvattenbrunnarna närmare Ekeby bl a vid

älderdomshemmet. Från kommunens sida påtalade man saken på nytt. Reningsanläggningarna kom till stånd men någon större nytta gjorde de dock inte och föroreningarna fortsatte att flöda ända till dess att verksamheten lades ner. Bolaget ersatte de drabbade ekonomiskt. 1953 utgick ersättningar till Skolhuset, Nävesta 1:21 och Adolfssons bostad på mellan 600 och 1800 kr per fastighet.

Verksamhetens påverkan på grundvattnet var dock en bagatell i sammanhanget. Rökgaserna utgjorde det stora problemet. När Göteborgsposten i maj 1942 gjorde ett besök vid anläggningen imponerades man av den 100 meter höga skorstenen. Denna skulle enligt tidningen leda de farliga avgaserna till en nivå där de skulle bli utspädda och ofarliga och således inte skada växtligheten. Man var medveten om problemen och gjorde försök både med markåterställning, rening av rökgaserna och återanvändning av skifferaskan. Allt stannade dock på försöksstadiet. Skorstenarna fortsatte att spy ut 4,5 miljoner kg stoft om året, därav 35 500 ton svavel och Kvarntorpshögen växte och växte.

Kvarntorpslukten var vida känd. De som arbetade vid verket luktade, maten luktade, överallt runt Kvarntorp kändes den stickande doften av svavel. Vinden blåser oftast från sydväst och från Kvarntorp bort mot Lännäs stod skogarna avlövsade och barrträden dog. En fruktträdgård kunde ödeläggas på några timmar vid en plötslig ogynnsam vind. Dessutom rostade plåtak, lantbruksmaskiner, hänggrännor och taggrädsstängsel sönder på några års tid. Matsilvret var ständigt överdragen av en svart hinna. Bönderna väckte skadeståndsanspråk gentemot bolaget vilka till en början ställde sig avvisande. Man gjorde då gemensam sak och med hjälp av en Örebroadvokat P G Lindström lyckades man så småningom få till en förlikning. SSAB kom att under 1950-talet få betala ut c:a 150.000 kr om året enbart till det som rostade sönder pågårdarna.

Från starten 1942 och fram till 1954 beräknades de totala rostskadorna till ett belopp av nästan 2 miljoner kronor. De stora gårdarna, Nynäs och Vrana m fl bedrev egna förhandlingar med bolaget och lyckade i varje fall i folkmun betydligt bättre än småbrukarna.

I början av brytningen avsåg man att återföra den bortschaktade matjorden och återställa växtligheten. Detta skedde nu aldrig och när verksamheten lades ner lämnades förutom "Kvarntorpshögen", åskillig sargad och förstörd natur i området.

Skolfrågan

Vid tiden för skifferoljeverkets tillkomst fanns tre skolor i Ekeby. Torsta skola, Ekeby kyrkskola och Ulfstorps skola. Antalet skolpliktiga barn, mellan 7 och 14 år gamla, var ungefär 120. Elevantalet ökade till c:a 150 år 1943. Detta innebar en ökning med c:a 26% och innebar naturligtvis en belastning för undervisningsväsendet.

Den skola som fick ta emot Kvarntorps eleverna var Ulfstorp. Klassrummen räckte dock inte till och man inredde hösten 1942 en skolsal även på vindsvåningen. Man började också fundera på om det inte vore lämpligt att bygga en ny skola vid Kvarntorp. Det visade sig snart att Ulfstorps skola låg på ett av de områden som var mest brytningsvärda och SSAB framställde i december 1946 önskemål om att få köpa skolan, riva ner den och påbörja brytningen av skiffer. Gränsen för brytningsområdet låg nu bara 100 meter från skolhuset. En intensiv kampanj inleddes från företaget. De vänstersinnade i kommunalnämnden ansåg att man fortast möjligt helst telefonledes skulle ge tillstånd för brytning inom 100-meters gränsen och dessutom sälja skolan till de av SSAB erbjudna 30 000 kr. Övriga partier var av motsatt uppfattning och undrade varför man skulle sälja det nyrenoverade skolhuset bara för att skifferoljebolaget hade gjort en missbedömning av skifferförekomsterna. Ekeby RLF (Riksförbundet landsbygdens folk) beslöt att göra en skrivelse till kommunalnämnden där man inte motsatte sig försäljningen men ville att den skulle ske på ett sådant sätt att inte kommunen blev lurad av företaget. Handläggningen av frågan var hastig, den 28 januari 1947 klubbades en försäljning igenom. SSAB fick betala 30 000 kr. Dessutom skulle det utgå statsbidrag till en ny skola och SSAB garanterade fri anslutning till Kvarntorps vatten- och värmeledningssystem. Ulfstorps skola kunde nu rivas.

Det skulle dock dröja några år innan den nya skolan byggdes. Eleverna fick därför skjutsas till andra omkringliggande skolor. De yngre eleverna hamnade i kyrkskolan och de äldre i Palsboda. Man tillsatte en skolhusbyggnadskommitté och i mars 1948 lade man fram ett förslag till ny skola som också godkändes av kommunalnämnden. Skolfrågan var dock inte avgjord. Länsarkitektkontoret fick 1950 uppdraget att utreda skolornas framtid i Ekeby-Gällersta skoldistrikt. Man förordade en större skola i Björka i stället för Kvarntorp eftersom man då skulle slippa en stor del av rökgaserna från industrin. De boende i Kvarntorp var engagerade politiskt och i föreningslivet och blev en

faktor att räkna med i det kommunala livet. Man ville ha en skola i Kvarntorp och fick det också. Till höstterminen 1955 stod Kvarntorps skola färdig med fem klassrum och lärarebostäder.

Ulfstorps skola efter SSAB:s inköp

Ekeby egnahem

Skifferoljefabrikens förläggning till Ekeby innebar inte automatiskt att kommunens intäkter ökade. Företagen som var involverade i anläggningsarbetet betalade skatt i sina respektive hemkommuner och många försök gjordes från kommunens sida, att få till en skattläggning i Ekeby. Intäkterna då som nu var beroende av hur många av de anställda som var boende inom kommunen. Kvarntorps samhälle planerades utifrån ett tänkt invånarantal av ett par hundra familjer d v s kanske mellan två och trehundra arbetare. De övriga tusen anställda pendlade. Det fanns en potentiell skattekraft som på något sätt måste förvaltas. Ekeby som var en renodlad jordbruksbygd saknade områden som var planerade för en mer omfattande bebyggelse. År 1943 brann det dock i knutarna. Landsfiskalen meddelade att Kumla stad försökte påverka skifferoljebolaget att subventionera en egnahemsbebyggelse inom Kumla kommungräns. Ekeby kommunalnämnd beslöt att å sin sida göra samma framställan till SSAB. Någon subventionering förekom inte från företagets sida. Däremot utnyttjade många de statliga egnahemslånen och nybyggnation skedde på åtskilliga ställen. Ett planerat egnahemsområde diskuterades också i Ekeby och år 1950 hade man avsatt ett 15 ha stort område väster om vägen Örebro - Kvarntorp fram till den nystakade Kvarntorpsvägen samt från Löve gård och fram till vägen Ekeby - Kumla det vill säga, den utsträckning som Ekeby samhälle har idag.

Egnahemsbyggen ca 1955

Byggnationen kom i gång i mitten av 1950-talet och nybyggarna erbjöds kurser i egnahemsbygge. 1956 beslutade kommunen att investera 3180 kr till gatubelysning och 30 000 kr för vägar inom området. De hade då inget namn och först 1963 föreslår byggnadsnämnden namn på gatorna. Förslagen var följande; Kyrkvägen, Nybyggaregatan, Bäckstigen, Björkavägen, Nävestagatan och Kvarnvägen. Strax öster om kyrkan anlades ett vattenverk som försörjde egnahemsområdet med färskvatten.

Även om egnahemsområdet kan sägas vara ett resultat av SSAB:s verksamhet har det visat sig att området till skillnad mot Kvarntorps samhälle överlevde nedläggningen. Detta till stor del på grund av goda kommunikationer med Örebro och de arbetstillfällena som erbjuds där. Kvarntorp har alltsedan nedläggningen haft ett sjunkande befolkningstal. När nu, 1999, även skolan har försvunnit från orten, återstår inget av den forna samhällsservicen och avfolkningen är ett faktum.

Efter SSAB

År 1966 stängdes Svenska skifferolje AB för gott. Under sin 25-åriga verksamhet hade skattebetalarna bidragit med mer än 250 miljoner kronor i täckande av underskott och investeringar. Enbart den så kallade bensinskatterabatten på 25 öre per liter innebar ca 40 miljoner kronor i uteblivna skattemedel. Men man hade också skapat arbetstillfällena för tusentals människor och försett landet med drivmedel under en orolig tid. Dessutom hade verksamheten medfört en kringindustri av vilka flera överlevde nedläggningen. Supra fortsatte sin verksamhet i Kvarntorp fram till 1983. De 500 arbetare som fanns kvar vid nedläggningen av SSAB erbjöds arbete vid Yxhult AB, ett företag som tillverkar byggnadssten och fortfarande existerar.

Vid nedläggningen av skifferoljebolaget lämnade man ett svårt sargat landskap och ett 110 meter högt berg av skifferaska. Skifferberget läckte svavelångor och temperaturen inne i den glödande Kvarntorpshögen varierade mellan 300 och 500 grader. Åtskilliga försök hade genom åren gjorts för att hitta ett användningsområde för askan. Med framgång användes den som underlag för fotbollsplanen vid Kvarntorp som var snöfri långt tidigare än andra fotbollsplaner. Man försökte också att använda skifferaskan som vägfyllning. Ett experiment som resulterade i lervälling och fastkörda bilar.

I början av 1960-talet upprättades en återställningsplan av SSAB och Länsstyrelsen. Marken överlämnades 1966 till Yxhult AB. En del åtgärder som i huvudsak syftade till att skydda grundvattnet gjordes men det egentliga återställningsarbetet började först efter 1982 då Kumla kommun blev ägare till marken.

Allt sedan 1983 har insatser gjorts för att skapa ett nytt Kvarntorp. En golfbana har anlagts på Högtorps marker, de vattenfyllda schakten erbjuder idag fiske och vattenskidåkning. På Kvarntorpshögen kan man vintertid nyttja slalombacken och sommartid bese "Konst på hög" en skulpturutställning i det fria. Området har knutits samman med den historiska stenbrytningsindustrin i Hällabrottet och vandringsleder löper genom området. Industriområdet finns fortfarande kvar och är tänkt att få en mer miljöinriktad profil med bland annat återvinningsindustrier.

Det ryker fortfarande här och där i högen, värmen är hög i det inre men växtligheten börjar åter få grepp om detta människans verk. Det som en gång var ett inferno av rök och oljud är idag ett av Sveriges många intressanta industriminnen och när man idag står på toppen av detta berg av aska går tankarna snarare till fjällvärlden än den industri som en gång åstadkom Kvarntorpshögen.

Otryckta källor

Kumla kommuns arkiv:

Mantalslängder
Kommunalnämnden i Ekeby, protokoll
Kommunalstämman i Ekeby, protokoll
Skolstyrelsen i Ekeby, protokoll
Ekeby RLF:s arkiv
Ekeby-Gällersta kommun, byggnadsnämndens protokoll

Örebro läns museum

Klipparkivet

Spridda muntliga uppgifter

Tryckta källor

Byttner, Anders: Kvarntorp, En studie i slöseri, Natur och Kultur 1960
Schwartz, Sven: Skifferoljeverket vid Kvarntorp, Särtryck ur Näringsliv och Kultur 1945

Litteratur

Ekegren, Staffan: Rena himmelriket, Gullers förlag 1997